

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 105 (16563)

2002 чылдың
сентябрь 12,
ЧЕТВЕРГ

Ат салган шагы 18.00
Садар өртээ 3 рубль.

МООЛГА БААР

Тыва Республиканың Чазааның болгаш Моол республиканың Чазааның аразында экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культура кады ажылда-жылгазының дугайында Керээге ат салыры чоокшулаан. Документини бүгү деңгелдерге дугуржуп чугаалашкан болгаш ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак баштаан тыва делегация сентябрьның ийги чартында Улан-Баторга чеде бээрге, ат салыр.

Маңаа холбаштыр Ш.Ооржак сентябрь 9-та Моолдун Тывада консулу дээрги Д.Пунцаг-биле ужурашкан, керээнин кезектерин, ажылчын айтырыгларны чугаалашкан, Моолдун девискээринге тыва делегацияның турар хуусаазын, баар черлерин тодараткан. Улан-Баторга чедеринин мурнунда моол чамдык аймактарга тыва делегация баарын көргөн. Моолдун конституциясында болгаш РФ-тиң амгы күштүг хоойлужудулгаларында көрдүнгөн чамдык кызыгаарлаашкынарны шийтпирлеп, Моолдан дириг малды бээр чорудар хемчээлди улгаттырар айтырыг талазы-биле бодалдар солчуушкуну болган. Моолдун конституциясында айыткан кы-

зыгаарлаашкын болза чүгле уксаалыг малга хамааржыр, а бөгүнгү айтырыг болза ийи чурттуң ветеринария албан-нарының тургускан кызыгаарлаашкынынга хамааржыр деп, консул тайылбырлаан. Мал продуктуларын Тываның болгаш Сибирьниң өске-даа девискээрлеринче чорударда чамдык негелделерни ыяп-ла күүседир апаар деп, консул айыткан.

Ийи чурттуң аразында ажылдажылга дугайында Керээ төлөвилелин белеткээш, РФ-тиң Чазаа-биле дугуржуп чөпшээрешкен, ынчалза-даа техниктиг чылдагааннар ужурунда соңгаарладып келген.

Леонид НАТПИТ-ООЛ.

ТР-НИҢ ПАРЛАМЕНТИЗИНДЕ

ОРГАНИЗАСТЫГ СЕССИЯ — СЕНТЯБРЬ 23-ТЕ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары сентябрь 9-та палатаның организастыг сессиязының хуралынга бо удаада база чыгып келгенер. Ынчалзажок сессия бодунуң ажылын уламчылавышаан, чүге дизе депутат Борис Билчин-оолович Монгуш акызы М.Б. Монгуштун мөчээни-биле холбаштыр сессияга олурушпаан, оң ужурудан сессия ажылын уламчылаар арга чок болган, ону эрттирер төлээде аңаа бүгү 22 депутат олуржур ужурул турган. Ханы качыгдаашкынын депутаттар Борис Билчин-ооловичиге илеретпишаан, аңаа мо-

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының парлалга албаны.

ДЫҢНАДЫГ

ТР-ниң Чазааның Аппарадының хамаатыларның билдиришкиннери болгаш чагаа бижиктери-биле ажыл чорудар талазы-биле эргелелиниң өскээр көшкени-биле холбаштыр хүлээп алышкынын дараазында адресте чорудуп турар: **Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100 (Парлалга бажыны), кабинет № 17, хүлээп алышкын хүннери: среда, пятница, 8 шактан 17 шакка чедир ажылдаар.**

ЧЫЛЫГНЫ УДАВАС ДАМЧЫДАР

Кызылдың чоокку Каа-Хем суурунда ЧЭТ (Чылыг энергия төвү) — хоорайны чылыг-биле хандырып турар эң улуг бүдүрүлгө. Ол нарын тургузулгун бүдүрүлгө чериниң чүгле бажыны эвес, дээр шаар бедий берген ийи улуг хоолайы кайы оранчоктан кескү.

Удавас соок кыш келир болгай. Кызыл хоорайның чурттакчыларының ону канчаар эрттирери, чылыг-биле хандырылганы ук бүдүрүлгө черинден дорт хамааржыр. Оң бүдүрүп, чурттакчыларга берип турар кол продукциязы — чылыг болгай. Ынчангаш ЧЭТ-тиң байдалын билип алыры-биле оң удуртукчузу Федор Иванович Рехтинге ужуражып чеде бердим. Ол дарганы тып алыры ындыг амыр эвес болду. Улус эрттирер кириер пунктузундан телефон-биле долгаарымга, секретары даргазы албан-херек аайы-

биле хоорай кирген, бир шак болгаш келир диди. Ам канчаар, манап эгеледим. Бир шак хире болгаш, дарганың «Волгазы» оң боду чокка халдып келди. Федор Иванович ЧЭТ-тиң девискээринден дашкаар конторазында хуралдай берген болду.

Ам канчаар, ынаар чоруптум. Хуралдың чапсарлаарын манап алгаш, каш-ла айтырыг салып четтиктим. **Бо күзүн Кызыл хоорайже чылыгны кажан кириерил?** Ол айтырыгны харьылаарынга Федор Иванович шагда-ла белен болду. ТР-ниң энергетика яамызының сайыдының, Кызылдың хоорай чагыргазының даргазының чылыг дамчыдып кириериниң дугайында дужаалдары келирге-ле, чылыгны дамчыдып эгелей бээрлер болду. Оң боду чылыгны дамчыдып эгелээринге ЧЭТ-тиң беленин үстүнде айыгтынган албан черлеринче албан езу-биле бижик кирип дың-

наткан. Ам чүгле дужаал манаары арткан (дүрген-не Энергетика яамызы дужаалын берипкен болза).

ЧЭТ-тиң бо чайын септелге чаартылгалары эки чоруттунган. Ында 6 котельнаяның 1-зи ажылдап, 3-ү курлавырда, 2-зи септелгеде турар. Ук котельнаяларның дугаарлары 9, 10, 11, 12, 13, 14 бооп турар. Амгы үеде 15, 16 дугаарлыг чаа котельнаялар туттунуп эгелээн. Шак ынчаар ЧЭТ-тиң бодунда байдал эки бооп турар.

Ынчалза-даа чер адаа-биле шөйдүнгөн чылыг дамчыдар хоолайларның 30 чыл иштинде чаңгыс-даа хоолай солуттунуп септетинмээнинге дарга хомудуп олурду. Оон ыңай чер кыры-биле шөйдүнүп чоруттунган хоолайларның чылыгы үнмезин дээш кааттап чылыглап каан, кескен демирлерни улустуң оорлап аппараттары чүден дора.

Оон ыңай Кызыл хоорайның чурттакчыларының болгаш албан организация черлериниң ЧЭТ-тиң мурнунга өрөзи бажын ашкан. 1993 чылдан эгелээш, өрөниң ниити түңү 136 млн. рубль ажыг. Янзы-бүрү чылдагааннар-биле ук өрөниң чарты үндүр бижиттинген. Ам 63 млн. рубль өрө арткан. Ону чурттакчыларның албан организация черлериниң төлээри албан. ЧЭТ-тиң бодунуң Каа-Хемниң хөмүр-даш уургайының мурнунга өрөзи база хөй. Ону ора-лакчы дарга Анатолий Иванович Верзяков тодарагай билер болгай. Ол дарга хоорай кире берген болган, ужуражып шыдавадым. Бир эвес Кызыл хоорайның чурттакчылары болгаш албан организация черлери өрелерин чогуур өйүндө төлөп шыдап турган болза, ЧЭТ Каа-Хемниң хөмүр-даш уургайынга өрөзин база-ла төлөптер турган дээрзин Федор Иванович чугаалап олурду.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: ЧЭТ-тиң хевир.

Владимир САВИНЫХ-ТЫҢ фотозу.

Тыва Республиканың Чазаанда

Тыва Республиканың Чазааның сентябрь 10-да болган ээлчеглиг хуралына ТР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң бо чылдың эрткен сес айларда түннелдериниң дугайында айтырыгны чугаалашкан.

ТҮННЕЛДЕР КАНДЫГ БОЛГАНЫЛ?

Тываның үлетпүр бүдүрүлгелери продукция бүдүрериниң онаалгаларын эрткен чылдын ол үезинден ажыр күүсеткен. Бүдүрүп турар 58 продукциязынын үжен биринин бүдүрерин көвүдеткен. 17 бүдүрүлгө көргүзүлгө экижиткен. Ындыг-даа болза 2002 чылда күүседир ужурулуг санчургайларын эрткен айларда күүсетпээн бүдүрүлгөлөр бар. 18 бүдүрүлгө эрткен чылдың бо үезинден бүдүрүлгө хемчээлин кудулаткан. Алдын тыварының, хөмүр-даш казарының онаалдалары күүсеттинмейн барган. Күрүне секторунун үлетпүр бүдүрүлгөлери сес айларда 51 млн. рубльдин продукциязын бүдүргөн, ол эрткен чылдың бо үезинден 19 хуу улгаткан. Ооң-биле чергелештир четпес ажылдааннар барын демдеглээн. "Тыва даг-дүгү" комбинат ажыл-чорудулгазын сегидип шыдаваан.

Республиканың көдээ ажыл-агыйында байдал ам-даа чогуучувайн турарын сес айларның түннелдери көргүскөн. Бүгү хевирниң ажыл-агыйлары көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрериниң баш бурунгаар санап көргөн даалгаларын 39 хуу боттандырган. Сентябрь 1-нин медээзин езууга алырга, бода, чылгы малдарың, теверин баш саны кудулаан. Бүгү хевирниң ажыл-агыйларында

хаванның, куштун, хойнуң, өшкүнү, ивиниң баш саны элээн өскөн. Эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, дүк бүдүрүлгези 26,9 хуу өзүлдеги болган, ыңдыг-даа болза эт, сүт, дагаа чуургазы бүдүрерин кудулаткан. Мал чөмнериниң белеткелин ажыл-агыйлар уламчылавышаан. Олар 44,1 муң тонна сигени белеткээн, ол эрткен чылдыңындан хөй. Күскү дүжүт ажаап алышыкыныга белеткел чоруп турар. Би-Хем, Каа-Хем, Таңды кожууннары күскү дүжүт ажаалдазын эгелей берген.

Республиканың тудуг комплекзи эрткен сес айларда 358,8 млн. рубльдин капитал салышыкының шингээдип алган. Ол дээр-ге эрткен чылдың бо үезинден 45,9 хуу көвүдээн. Орук тудугулары эки ажылдаан, олар 168 млн. рубльдин ажылдарын кылган. Тудугулар элээн каш чугула объектилерни ажылгалга киирген, чамдыктарының тудуу уламчылавышаан, оларның иштинде удавас ажылгалга кирерлери эвээш эвес.

Транспортчулар чүк сөөртүрүн, пассажирлер аргыштырарын эрткен чылдыңындан көвүдеткен. Чурттакчы чоннун амыдыралының деңнели элээн бедээн, орулгазы өскөн.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң сес айларда түннелдерин езууга алырга, ажыл-агыйның адыр

бүрүзүнде кылдынган ажылдар эвээш эвес. Ооң-биле чергелештир четпестер база бар, оларны кыска хуусаада эткеш, чылды эки көргүзүлгө доозар дугайында хуралга чугаалашкан.

ТР-ниң үлетпүр сайыды В.О. Ооржак саналыга алдын тывыжын, хөмүр-даш казарын көвүдөдир, "Тыва даг-дүгү" комбинатта четпестерни эдер дээш кандыг хемчеглерни ап турарын Чазак кежигүннеринге таныштыргаш, чыл төнчүзүнге чедир байдалды эдип алырының аргалары барын бүзүрөткен. ТР-ниң көдээ ажыл-агый болгаш аш-чөм сайыды Н.Б.Алдачи республиканың көдээ ажыл-агыйында четпестерни чайладыр, күскү дүжүт ажаап алышыкының эки организаастаар, кыштаглаашкына хынамчалыг белеткенир талазы-биле сөөлгү үеде чорудуп турар ажылын чугаалаан.

Ш.Д.Ооржак чугаалашкан айтырыгның түннелин үндүрүп тура, 2002 чылда бердинген онаалдаларны чедишкенин күүседир сорулга-биле республиканың яамылары, ведомстволары бо чылдың сентябрь айда, дөрткү кварталда чүнү кылырынын хемчеглерин ТР-ниң Экономика яамызы ажылдап кылганын дыңнаткаш, оларны амыдыралга хажык чокка күүседир дээш удуртукчу бүрүзү харысалгазын беддерин, кончуг шудургу ажылдаарын чугула деп санаан.

КЫШ – ШЫҢГЫ ШЫЛГАЛДА

Чуртталга-коммунал ажыл-агый объектилериниң келир кышка белеткелинин чоруп турарының дугайында айтырыгны Чазак кежигүннери сайгарып көргөн. Тыва Республиканың Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының реформазының талазы-биле күрүне комитеди, чокта чаа тургустунган-даа болза, кышка белеткел ажылдарын шапкынчылар дээш элээн ажылдарын кылганын хуралга демдеглээн. Ындыг-даа болза кышка белеткел ажылдары оожум чоруп турары илерээн. Эрткен чылдың бо үезинде республиканың чуртталга-коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлгелериниң 80 хуузу кышка белен турган. Бо чылын кышка белеткел ажылдарын чорударына акша-көпеекти 2001 чылдан хөйну берген-даа болза, чуртталга-коммунал ажыл-агый объектилериниң чүгле 50 хуузу кышка белен болуп турар. Чылдылгы төпттериниң, котельнаяларның одаар хөмүр-дажы эвээш. Удавас соок эгелээр, орта чедир кышка белеткелди дүрген чорудар талазы-биле шыңгы чугааны хуралга кылган.

Кыш дээр-ге шыңгы шылгалда, аңаа бүгү талазы-биле хынамчалыг белеткенири хүнүн чугула айтыры болуп турарын Ш.Д.Ооржак чугаазына айтырган. Чамдык кожууннарда, хоорайларда чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелери-

ниң кышка белеткелинин саадаанында чөптү чылда-гааннар турганын ол тайылбырлаан. Яамы, комитет, ведомство бүрүзү бодунга хамааржыр бүдүрүлгелерлиг, албан черлерлиг, оларны кышка хынамчалыг белеткээр хүлээлгелиг. Ынчангаш олар кышка белеткелче кичээгейин салыр, кыска хуусаада кылыр ажылдарын доозар даалганы берген. Кышка белеткелди канчаар чорутканын хынап көөрү-биле комиссия тургузар, ооң түннелин үндүрер. Чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелериниң болгаш республикада ниити кышка белеткелдин дугайында айтырыгны октябрь айда Чазак хуралына база катап чугаалашканын Ш.Д.Ооржак саналдаан. Ону Чазак кежигүннери деткээ.

Бо айтырыпта хамаарыштыр протокол шийтпирин Чазак хуралы хүлээп алган.

x x x

Чазак хуралына 24 айтырыгны чугаалашкан. Тыва Республиканың Тудуг, Садыг, Культура, Кадык камгалал, Үлетпүр, Кадр политиказының талазы-биле яамыларының, Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединиң дүрүмнерин, оларның структураларын бадылаан доктаалдарны хурал хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧИЗЕ – НАЦИОНАЛ АКЦИЯ

Россия Федерациязының девискээринге октябрь 9-тан 16-га чедир эртер чон чизези — чаа чүс чылда бир дугаар эң-не харысалгалыг күрүне ужурут-калыг чугула кампания. "Общественные мнения" фондунун дыңнады-биле алырга, Россияның чурттакчы чонунун 86 хуузу чон чизезин чорудары чугула деп санап турар.

Россияның Президентизи Владимир Путин чизе чорударының Күрүне комиссиязының хуралына чүе чугаалааш, «Амгы Россияның төөгүзүнде бир дугаар болуп турар чизелээшкин ниити чурттуң национал акция-дыр, ооң кол сорулгазы — күрүнениң девискээр талазы-биле база национал политиказын тодардырып, ол ышкаш чоннун бөгүнгү социал-экономиктиг байдалын өөренип көргөш, аңаа таарыштыр күрүнениң программанын тургузары болур» деп айтырган.

Россия девискээринде (регионнарында), хоорай-суурларында дег Тываның бүгү-ле булуңнарында чон чизезинге белеткел ажылдары кидин түлүк чоруп турар. Тыва Республиканың Күркомстады Чазактын удуртулгазы-биле чизе комиссияларының даргалары, төлээлекчилери, статистиканың кол специалистери-биле чизе чорударына белеткел ажылдарының планын хемчеглерин үзүк чок эрттирип турар. Чизе чорударына хаара туттунган турар ужурулуг статистиканың кол специалистери, кожуун төлээлери-биле август айда өөредилгени эрттирген. Чизе документилери-биле танышкан. Амгы үеде олар кожууннарда инструктор-контролерларны, чизечилерни, санакчыларны өөретпешаан, чизе чорудар пунктуларда ажылды идекпейжиткен. Чизе дугайында тайыл-

быр ажылдары бүдүрүлгелерде, организацияларда, өөредилге, чоннун чурттап турар черлеринде калбарган.

2002 чылдың октябрь 9-тан 16-га чедир эртер чон чизелээшкинине белеткел ажылдарының байдалының дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Чазак хуралдарына каш удаа чугаалашкан. Эрткен субботада, сентябрь 7-де, Кызылга болуп эрткен селектор хуралына кожууннары болгаш Кызыл хоорайны харыылап турар чизе комиссияларының даргалары, яамыларының, ведомстволарының удуртукчулары, иштики херектер, паспорт-виза албанының ажылдакчылары, республиканың статистика комитединиң удуртукчулары, специалистери киришкен.

Селектор хуралын ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак башкарып чоруткан. Харылаашке Чеди-Хөл, Таңды, Сүт-Хөл, Эрзин, Таңды кожууннарда чизелээшкин чорударының белеткел харыылап турар харысалгалыг ажылдакчылар үнгөн.

Харылааш-биле илеткел кылганнарның чугаазын езууга алырга, кожууннарда чизелээшкинге белеткел ажылдары ниитизи-биле багай эвес чоруп турар. Чизе чорудар специалистер, инструктор-контролерлар чизелээшкин эгелээринин бетинде кылза чогуур бүгү-ле ажылдарда хаара туттунган. Кожууннар төпттеринде, суму чагыргаларында чизе төпттерин ажиткан. Чон ортузунда тайылбыр ажылдары план езууга чоруп турар. Реклама, чизелээшкин дугайында тайылбыр бижээн хана солуннар, плакаттар чер-

черлерде астынгылаан. Бо дугайында илеткел кылганнар дыңнаткан.

Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак чер-черлерде кандыг бергедээшкиннер барын база айтырып сонуурган.

Чеди-Хөл кожуунда Элегес, Чал-Кежиг, Кочетово, Хендерге-биле харылзаа доктаамал үстүп турарын, Эрзинниң чурттакчылары ийи неделя чыгы үрелишкн болганындан телевидение дамчылгалары көрбейн турарын ук кожууннарда дыңнаткан. Удуртукчулар айтырган чет-

Селектор хуралы

пестерни эдер талазы-биле дарый хемчег алаа чогуурун Чазак Даргазы айтыркаш, ылангыя Эрзинниң Качыкта, Сүт-Хөлдүн Шом-Шумда, Мөңгүн-Тайганың Тоолайлыгга ажылдап, чурттап турар малчыннарда, чурттакчыларга баш бурунгаар чедип, чизелээшкинге белеткел ажылдарын идекпейжидери чугула деп санаан.

ТР-ниң иштики херектер сайыдының оралакчызы В.О.Тарыма сөс алгаш, селектор хуралының киржикчилеринге чон чизезин чогуур деңнелге чорудары-биле республиканың иштики херектер органы ТР-ниң Күркомстады-биле каттышкан хуралына доктаал хүлээп алганын дыңнаткаш, кожууннар чагырыкчыларының болгаш чизе комиссияларының даргалары ук документини кичээнге алырын чугаалаан. Чизе чорудар специалистер, санакчылар, чизе төпттериниң эргелекчилери кожууннарда иштики херектер

ажылдакчылары-биле сырый харылзаалыг ажылдаарын ол айтырган. Бо хүннерде шагдаа ажылдакчыларын чизечилерге болгаш чизе төпттеринге быжыл-лаан турар ужурулуг.

Республикада хөй санныг кижилерниң ыңай-бээр чоруп, көжүп шимчээриниң айтырыгын кичээнге алырын Валерий Ооржакович чугаалаан. Республикада бир хүнде-ле 10 муң ажыг кижини ыңай-бээр чоруп турар. Ол ышкаш бир муң ажыг кижини чок читкен деп саннаттынып турар. Бо айтырыгны кандыг янзылыг көөрүн шийтпирээр. «Жилой сектор» операциязы республикада чоруп турар. Доктаамал

чурттаар чери чок, кудумчулар кезип чоруур, ажыл кылбас кижилерни тодарадыр, бөмжтар джиривис чурттаар чери, өг-бүлелери, ажыл-агыйы чоктар база чизелеткен турар ужурулуг.

Селектор хуралына ТР-ниң Иштики херектер яамызының паспорт-виза албанының удуртукчу Ю.Я.Норбу республикада паспорт чок кижилериниң саны 1500 ажып турарын дыңнаткан. Чединмес өг-бүлелерге, акша-хөреңгизи чегей, паспорт кылдыртырының телевидерин тып шыдавас кижилерге дуза херек. Ынчангаш Кызыл хоорайның болгаш кожууннар чагырыкчыларының шак ыңдыг кижилерге материалдыг дуза чедирерин база паспорт-виза албанына оларның тодаргай даңызын тургускаш, дарый чорудуп бээрин дилээн.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак РФ-тин Президентизи В.В.Путинниң, Россияның Чазааның чизе дуга-

йында салып турар сорулгаларын кижини бүрүзүнге чедирериниң чугулазын демдеглээн. Чизе чорудары чурттуң политиктиг, социал-экономиктиг айтырыглары-биле холбашкан ниити национал чергелиг чугула хемчег болур. Чизелээшкин түннели-биле аналити кылгаш, чокко 10-15 чылдарда чурттуң экономиктиг байдалын экижидер талазы-биле чүнү кылза чогуурун ханы өөренип көөр арга тургустунуп кээр. Ынчан чоннун амыдыралының социал байдалы чогуур деңнелге көдүрлүр болгаш делегейниң бедик хөгжүлделиг күрүнелери-биле Россияның деннежи бээр бир магатчок.

Чизе чорударына кымнар киржир ужурулуг? Кожуун чагыргаларының бүгү ажылдакчылары, шупту чергениң депутаттары, күш-ажыл коллективтериниң болгаш албан организациялар удуртукчулары, хөй-ниити органның, политиктиг партиалар кежигүннери чон чизезин чорударына киржир. Күш-ажыл хоочуннарын, республикада билдингир, ат-сурагыг кижилерни, чогадыкчы интеллигенцияны чизе чорударына дузалажыры-биле хаара тудар. Ооң-биле чергелештир хоорайларның, суурларның хөй чурттакчылыг микрорайоннарына бажыңнар, подьездилер хуралдарын чизелээшкин бетинде эрттирерин ол саналдаан.

ТР-ниң Чазааның Даргазы сектор хуралына кылып чорутса чогуур тодаргай ажылдар талазы-биле тус-тус удуртукчуларга чижектерни тайылбырлап тургаш, даалгаларны берген.

Ш.Д.Ооржак боду хуузунда Кызыл хоорайның чизе төпттеринге чедип, белеткел ажылдарына хамаарыштыр хыналда чорударын дыңнаткан.

Ниитизи-биле республикада ук кампанияга белеткел ажылдары багай эвес чоруп турарын Ш.Д.Ооржак түңнээн.

Любовь ШОЙДУК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

2002 чылда Россия Федерациязының дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринге кирериниң экзаменнерин Тыва Республикага эрттиргениниң түңнелдериниң дугайында

2002 чылдың август 30 № 619 Кызыл хоорай

«2001 чылда Россия Федерациязының дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринге Тыва Республикадан абитуриентилер хүлээп алган түңнелдериниң болгаш 2002 чылда кадрлар белеткээрин организастаар талазы-биле хемчеглер дугайында» ТР-ниң Чазаның 2002 чылдың июнь 6-да № 344 доктаалын күүседир талазы-биле ТР-ниң эртем, өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитеди, яамылар, ведомстволар 2002-2003 өөредилге чылдарында РФ-тин дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринге чагыгларны кириер, нормативтерни чарар талазы-биле ажылдарны чоруткан.

2002 чылда Тыва Республикага РФ-тин дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринден 1170 олутту, ооң иштинде тускай ортумак өөредилге черлеринден 153 олутту берген, ол болза бюджеттен хандыра олуттардыр. ТР-ниң эртем болгаш өөредилге черлериниң күрүне комитединиң шугуму-биле 717 олутту берген.

РФ-тин дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринге кирериниң экзаменнерин организастаар болгаш эрттирери-биле 2002 чылда кирериниң экзаменнерин дужааган түңнелдер талазы-биле абитуриентилерни хүлээп алганын контрольдаар талазы-биле республиканың ведомстволар аразының хүлээп алыр комиссиязын тургускаш, ооң составына яамылар болгаш ведомстволарның төлээлерин, кирериниң экзаменнерин хүлээп алыр эртемнер комиссиязынга ТывКУ-нуң кол башкылары киришкен.

Тускай сорулгалыг 350, тускай ортумак өөредилге черлеринче 153 олутка кирериниң экзаменнерин 2002 чылдың июнь 19-тан июль 20-ге чедир Кызыл хоорайга эрттирген. Кирериниң экзаменнерин дээди өөредилге черлериниң үнүшкүнүг комиссиялары болгаш республиканың ведомстволар аразының хүлээп алыр комиссиязы хүлээп алган. Кирериниң экзаменнерин 1143 абитуриент дужааган. Бир олутка өөренир дээш ийи кижилер кордап турган, а тускай чамдык олуттарга – 2-ден 10 чедир абитуриент кордап турган. Юридиктиг, медицина болгаш экономика мергежилдерге конкурстар бедик болган. РФ-тин 17 дээди өөредилге черлери экзаменнер хүлээп алыр төлээлерин Тываже чоруткан. Тускай сорулгалыг 84 олутче 76 абитуриентини сүмелеп кириген. 31 дээди өөредилге чериниң үнүшкүнүг комиссиязы дээди өөредилге черлеринче 317 кижини сүмелээ. Дээди өөредилге черлериниң үнүшкүнүг комиссиялары болгаш ведомстволар аразының комиссиялары дээди өөредилге черлеринге 416 кижини сүмелээ, а хүлээп алган абитуриентилер 387 кижилер болган. Эртер баллдарны чедир албаанындан Омскиниң күрүне-

ниң аграр университетинче 3, инженер экологиязының Москвада күрүне университетинче 7 олут костуг арткан.

Үнүшкүнүг комиссиялар ажылдап турар үеде дээди өөредилге черлериниң удуртукчулары тускай сорулгалыг олуттарның санын өстүрер дугайында шийтипирни хүлээп алган. Чижээ, Алтайда күрүне медицина университеди 26 олутту үзүп берген. 2002 чылда кирериниң экзаменнерин хүлээп алган түңнелдерден ап көөрге, математика, физика, орус дыл, литература, даштыкы дыл талазы-биле абитуриентилерниң билии кошкак болганын комиссиялар демдеглээ.

Дээди 17 өөредилге черинге 160 тускай сорулгалыг олутка экзаменнер дужаары-биле барган 376 абитуриент экзаменнерни дужааган.

Республиканың хүлээп алыр комиссиязы абитуриентилерниң экзаменнер дужааган материалдарын ТР-ниң эртем болгаш өөредилге черлериниң черктериниң талазы-биле күрүне комитеди дээди өөредилге черлеринче чоруткан, оларны ында хынап, хүлээп алыр ажылды уламчылап турар.

2002 чылдың август 5-те байдал езугаар дээди өөредилге черлеринче ниитизи-биле 1114 кижилер өөренип кирген бооп турар.

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. РФ-тин дээди өөредилге черлеринге өөренир тускай сорулгалыг бюджет олуттарын үзүп бергениниң дугайында ТР-ниң эртем болгаш дээди өөредилге черлериниң черктериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазының эрге-хүлээлгезин күүседип турар С.С. Монгуштуң медээзин хүлээп алыр.

2. Тускай сорулгалыг 4 талалыг керээлерге (кожуун, яамы, ведомство, студент өөредилге чери) болгаш шилип алыр конквистарының түңнелдеринге үндөзүлүш, РФ-тин дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринге тускай сорулгалыг олуттарга өөренир абитуриентилерни өөредип кириерин хандыраары Тыва Республиканың Кадр политиказының, эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызынга дагзыр.

3. Тыва Республиканың Кадр политиказының, эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызы, яамылар болгаш ведомстволар, кожууннарның чагырга даргалары бирги курстун студентилерин баар черлеринге чедирерин организастаар болгаш дээди өөредилге черлериниң общежитиелеринге тургузарына дузалаар.

4. Тыва Республиканың Кадр политиказының, эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызы,

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының эрге-хүлээлгезин күүседип турар А.МЕЛЬНИКОВ.

ТР-ниң яамыларының болгаш ведомстволарының кадрлар килдистер тускай сорулгалыг керээ езугаар өөренир студентилерни учетка алыр.

5. Тыва Республиканың Кадр политиказының, эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызы, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы хандырылга чедишпес өг-бүлелерлиг студентилерге, өскүс студентилерге (республикадан дашкаар черлерге өөренир) материалдыг адресстиг дузаламчы көргүзөр талазы-биле саналды кириер, оларны өөренир черлеринге автобустар-биле чедирерин организастаар.

6. Тыва Республиканың Кадр политиказының, эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызы, яамылар болгаш ведомстволар Тыва Республиканың Чазак Даргазының студентилер-биле ужуражылышкынын 2002 чылдың август 15-ке чедир организастаар.

7. Яамылар болгаш ведомстволарның удуртукчулары:

— дээди болгаш профессионал ортумак билиглиг специалисттерни белеткээриниң керээлерин чарар хемчеглерни алыр;
— школаларга профессионал белеткелдерни ботандыраар;
— дээди болгаш ортумак звенонуң кадрларын өөредириниң тускай сорулгалыг механизм адырлар принциби-биле акшаландыраар хемчеглерни ажылдап кылыр.

8. Россия Федерациязының дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринге кирериниң экзаменнерин чедишкенини дужааган абитуриентилер-биле тускай керээлерни чаргаш, оларны кожуунга артырып ажылдадыр хемчеглерни алырын кожууннар чагыргаларының даргаларына, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чагыргаларына сүмелээр.

9. Тыва Республиканың Кадр политиказының, эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызы специалисттер белеткээриниң күрүне чагыын тургузары-биле 2010 чылга чедир дээди эртемниг специалисттерге хереглелдин баш удур медээзин белеткээр.

10. Тыва Республиканың Саң яамызы, Тыва Республиканың Экономика яамызы республиканың яамыларына болгаш ведомстволарына «Кадрлар белеткел» деп чүүлду езугаар бюджет чарыгдалдарын тодарадыр, кадрлар белеткээр талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязын тургузар.

11. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

12. Бо доктаалды күүседири-биле контроль чорудары Тыва Республиканың Чазаның социал-политика айтырыгларының талазы-биле эргелелге дагзыр.

2001-2002 чылдарда Яды-түрөңгү чорукту чайладыр талазы-биле сорулгазын айыткан республика программазының Ажаалда-тежээл чөвүлелиниң хамаатыларга материалдыг дуза көргүзөр дугайында 2002 чылдың август 25-те № 8 шийтипирин бадылаар дугайында

2002 чылдың сентябрь 4 № 650 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2001-2002 чылдарда Яды-түрөңгү чорукту чайладыр талазы-биле сорулгазын айыткан республика программазының Ажаалда-тежээл чөвүлелиниң хамаатыларга 59,5 муң рубль түңгө материалдыг дуза көргүзөр дугайында 2002 чылдың август 25-те № 8 шийтипирин бадылаар.

2. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы 2001-2002 чылдарда Яды-түрөңгү чорукту чайладыр талазы-биле сорулгазын айыткан республика программазының кожуп каан шийтипирин езугаар хамаатыларга материалдыг дуза көргүзөрүнө көрдүнгөн акша-хөренгилерниң күсели-биле 59,5 муң рубльди Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал-политика яамызына аңгылап бээр.

3. Доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга албан езугу-биле парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазак Аппаратының Социал-политика айтырыгларының талазы-биле эргелелге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазаның 2002 чылдың сентябрь 3-те № 650 доктаалы-биле бадылаан.

2001-2002 чылдарда Яды-түрөңгү чорукту чайладыр талазы-биле сорулгазын айыткан республика программазының Ажаалда-тежээл чөвүлелиниң хамаатыларга материалдыг дуза көргүзөр талазы-биле ШИИТПИРИ

2002 чылдың август 25 № 8

Амыдыралдың берге байдалында таварышкан, амыдырап-чурттаарына эргежок чугула чүүлдерден орулгалары эвээш хамаатыларның билдиришкенини көргөш, 2001-2002 чылдарда Яды-түрөңгү чорукту чайладыр талазы-биле сорулгазын айыткан республика программазының Ажаалда-тежээл чөвүлелиниң шийтирилээни болза:

1. 2001-2002 чылдарда Яды-түрөңгү чорукту чайладыр талазы-биле сорулгазын айыткан республика программазының акша-хөренгилериниң күсели-биле дараазында хамаатыларга материалдыг дузаны көргүзөр:

	(муң руб.)
1. Далчин Орлана Маадыровна	1,0
2. Доржу Ковай-оол Тютюшевич	2,0
3. Күжүгет Панчип Адар-ооловна	1,5
4. Күжүгет Марина Алексеевна	4,0
5. Куулар Сесекмаа Михайловна	2,0
6. Куулар Григорий Доортаевич	2,5
7. Мижит Чочай Бегзиевич	1,0
8. Монгуш Галина Григорьевна	2,0
9. Монгуш Зоя Очуровна	1,0
10. Мешпек-Ефимова Елена Дмитриевна	1,0
11. Пахомова Мария Константиновна	1,5
12. Самбу-Хоо Чодураа Секпит-ооловна	3,0
13. Сандык Татьяна Шомбуновна	1,0
14. Смашникова Лариса Валентиновна	3,0
15. Сандык Алдын-кыс Хертековна	2,0
16. Салчак Марта Хүлер-ооловна	2,0
17. Сат Чечек Шуудановна	1,5
18. Садыр-оол Белекмаа Кенденовна	2,0
19. Суван Любовь Начин-Норбуевна	2,0
20. Салчак Чойганмаа Чодураевна	2,0
21. Ондар Зоя Павловна	1,5
22. Ондар Валентина Салчаковна	2,0
23. Ооржак Алдын-оол Бичен-оолович	2,0
24. Ооржак Орлан Халыпович	2,5
25. Ооржак Уран Стай-ооловна	3,0
26. Романова Валентина Акиновна	2,0
27. Ховалыг Оксана Куусааловна	1,5
28. Ховалыг Сержинмаа Сундуевна	3,0
29. Ховалыг Клара Васильевна	1,0
30. Чокпек Орлан Кертик-оолович	2,0
31. Тютюш Рада Васильевна	1,0
32. Тарабаева Любовь Леонтьевна	3,0

2. 2001-2002 чылдарда Яды-түрөңгү чорукту чайладыр талазы-биле сорулгазын айыткан республика программазының күсели-биле орулгалары амыдырап-чурттаарына эргежок чүүлдерден куду хамаатыларга (данзы езугаар) материалдыг дуза көргүзөр кылдыр 59,5 муң рубль түңгө акшаны аңгылаар дугайында Ажаалда-тежээл чөвүлелиниң № 8 шийтипирин бадылаар дугайында доктаалдың телевилелин Тыва Республиканың Чазак хуралына кириер.

2001-2002 чылдарда яды-түрөңгү чорукту чайладыр талазы-биле сорулгазын айыткан республика программазының Ажаалда-тежээл чөвүлелиниң даргазы А.Т. КОНГАР. ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө сайыды В.С. ОЧУР-ООЛ.

«ЧОДУРАА» КООПЕРАТИВ — КАТТЫШКАН БҮДҮРҮЛГЕ СТАТУСУТУГ

Сорулгазының кол өзээ — уксаалыг чылгы малды өстүрери

Тес-Хемниң «Чодураа» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези баштай ажылдап эгелээрде, рынок экономиказының негелдезин езугаар көдээ ажыл-агый кооперативи кылдыр тургустунган. Чартык чыл ажылдап чоруй эскерип көөрге, бир талазында, кооператив деп статустуг, өске талазында, материал-техниктиг бааза шуут чок. Ынчангаш шала-ла кооператив хевирлиг кылдыр ажылдаары берге, нарын хире апаар орта ооң ажылчыннары дөгере чыгып хуралдааш, кооперативтен өске хевирниң бүдүрүлгезинче кирерин саналдаан.

Канчаарга-даа күрүне ажыл-агыйы кылдыр шилчири эки болбайн аан, чүге дизе күрүнөдөн эвээш-биче-даа бол, деткимче алып. Черле ынчаш программа ажылдап кылып, инвестиция кылбас чүве болза, сайзырал болбазы билдингир. Шак мындыг сорулганы мурнунга салып, чодураажыларның ажылчын хуралының шийтпири-биле 2001 чылдың сентябрь айдан эгелээш, ук кооператив күрүнениң «Чодураа» каттышкан бүдүрүлгези деп статустуг болган.

Мээң билирим республикада 9 хире көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери бар. Ооң бирээзин Иван Максимович Сувандии, алыс боду хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, «Чодураа» ККБ-зин удуртуру-биле төрөөн сурунун чону бодунун төрөөн совхозунга ажылдаарын дилээн саналды кирирге, чөпшээрэжи, сөзүн берген. Кандыг-ла-бир бүдүрүлге чери кылдыр ажылдаар статусту чедип алыры ындыг-ла амыр эвес, аңаа иштики экономиктиг байдалды өөренип көрүп тургаш үндүрген санажылгалыг отчеттарны, улуг материалды белеткеп кылыры негеттинер болгай.

Бөгүн «Чодураа» ККБ-нин кол сорулгазы — тыва уксаалыг чылгы малды кожуунга өстүрүп сайзырадыр бүдүрүлге чери бооп болур бе дээрзин амыдыралга хынаары. Тодаргайлаарга, оларның сорулгазының кол өзээ — Тыва иштинге чүгле тыва уксаалыг чылгы малды өстүрүп сайзыраткаш, республикадан дашкаар сатып-саарып болурунун аргаларын өөренип көөр, езулуг ындыг орукту ажыдар дээн күзел. Ындыг арганы кылып болурунун барымдаазы оларда лицензия деп чугула документ бар.

Тес-Хем малчыннарының, кадарчыларының кожуун Наадымының бүдүүнүнде аңаа чедип чорааш, «Чодураа» каттышкан бүдүрүлгениң даргазы Иван

Максимович-биле ужурашканымы, орай-даа бол, дыңнадып, оларда бөгүнде байдалдың кандыг чоруп турарын номчукчуларга кысказы-биле сонуургадырга мындыг.

Бүдүрүлгеде бо хүннерде 300 баш хире чылгы мал, 6000 хой, өшкү, 100 ажыг бода мал база ол ышкаш сүт-бараан фермазы бар. Ниити байдал фермада нарын бол, ооң чогум өзөөн олар тургузуп алганынга чоргаарланыр болдулар. Эрткен чылдың деңнелинге бодаарга, мал бажы оларда өзүп турарын ооң удуртукчузу дыңнатты.

Барыын кожууннарга бодаарга, Эрзин, Тестин девискээри мал одарынга-ла кончуг таарымчалыгын ооң чону чугаалаар чораан. Ооң уламындан-на боор, «Чодураа» каттышкан бүдүрүлгениң ажылчын чону 2002 чылдың чазынында 100 гектар черге тараа культураларындан кызылтасты, арбайны, суланы шаабиле тараан. Бүдүрүлге чеже кижиден тургустунганын сонуургаарымга, малчыннардан 40 кизи, тараажылар 10 хире, механизаторлар, чолаачылар болгаш өске-даа контро ажылдакчылары, нийтизи-биле 60-80 аразында, хөй-даа эвес, эвээш-даа эвес улус бо деп, Иван Сувандии баштактаны аарак чугаалай-дыр.

Эрткен чылын олар мал чеминге 415 тонна сигенни кезип белеткээн, ооң артыгы бо чылын база ажылаттынар. А бо чылгы мал чеминге 315 тоннаны кезип алып сорулгалыг. Ынчалза-даа ол база-ла

безеректелип турар. 2001-2002 чылдың кыштаглаашкынында бүдүрүлгениң малчыннары нийтизи-биле 100 төрүүр хой, өшкүге онааштыр 80-90 баш чедир чаш анай, хураганны, 100 инекке онааштыр 52 бызааны, 66 кулунну камгалап алган. Мал ажылында ажылдап турарларның 70 хуузу аныктар, 30 хуузу хоочуннар.

Август айда болуп эрткен республиканың «Наадым-2002» малчыннар байырлалының киржикчилериниң аразындан Тес-Хемниң «Чодураа» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң чылгычызы Даржап Оюн-оолович Херел телептиглерниң эң-не төлептии чемпион болган 7 кижиниң аразынче база кирген. База ол ышкаш ол-ла Наадымга чаладып келген мурнакчыларның аразынче малчын Сергей Шыграпович Сидоонуң ады база киргенин демдеглээр апаар. Ол ышкаш Василий

Адыя, Айзана Севильбаа, Роберт Лодой-оол дээш, өскелерни-даа адаары күзенчиг.

Черле ынчаш удуртукчу кижини бүзүрээш сонгуп алган болганда, бир-ле дугаарында кандыг айтырыгже кол кичээнгейни угландыраарын айтыраарымга, ол мынча деп харыылады: бир дугаарында ажыл-агыйның материал-техниктиг баазанын быжыглап алыры тоң чугула. Ынчап кээр орта ону тургузарда хөй акша-хөрөңги негеттинер апаар. База ол ышкаш кадрлар айтырыгы эң-не нарын. Таптыг арга-дуржулгалыг, эртембилиглиг специалистер бисте чок. Чүге дизе мал ажылында колдуунда аныктар кирген. Ажылчын кадрларны, арга-дуржулгазы улуг хоочуннары дугуржулга езугаар ажылдан хостап турар, а өөредир дээрге база-ла акша төлээр. Мында ажылчыннарның акшазын безин кварталдап

берип турарын чугаалады. Ында колдуунда дотация акшаларны шалыңга берип турар болгаш натур-оплата-биле (туда санажылга) санажылганы чорудуп турар.

Шак мындыг хевирлиг ужуражылганы доозуп турар, Иван Максимович Сувандииде болгаш ооң бүдүрүлгеде хаара туткан ажылчын малчыннарында ажылдап болурунун аргазы бар. Таптыг боданыр, шимченир болза, курлавырлар бар, ону чүгле үе-шаанда ажылатче кириер болза, бурунгаар базымны кылып болурунун аргазы бар-дыр деп түңнелге келдим.

Чимисмаа МОНГУШ.
ЧУРУКТАРДА: «Чодураа» ККБ-нин удуртукчузу И.М.Сувандии; ооң ажылчыннары.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН тырттырган чуруктары

“УЛУГ-ХЕМНИН ЧАЛГЫГЛАРЫНЫН” ЭГЕЗИ

Типографияга дептерлеп каан “Улуг-Хем” солунун баштайгы номерлерин бажынымда көрүп ор мен. 1978 чылда 156 номер үндүргөн болду. Үр-бүндөн Хендерге чедир, Ийи-Талдан Ак-Туруг, Булуң-Терек чедир чаптылган чон ону неделяда үш катап вторник, четверг, суббота бүрүзүндө номчуп турган. Москанын В.И.Ленин аттыг библиотеканынче, ССРЭ-нин Парлалга болгаш информация яамызынче, Тыва АССР-нин база ындыг черлеринче, партия обкомунче, Министрлер Чөвүленин чанында ном үндүрөр чер, полиграфия болгаш ном садынын черктеринин талазы-биле эргеленип, Пушкин аттыг болгаш ТДЛТЭШИ-нин библиотекаларынче, партия болгаш күрүне архивтеринче, редакцияларже, Улуг-Хем-биле социалдык Чөөн-Хемчик районче, өске-даа черлерже солуну-вусту үргүлчү чорудуп турдувус.

Бажынымга солуннар кээр, Баштай кайызын сегирип аайн? Узун орук ужун баскан “Улуг-Хемни” болбайн канчаар!

Районум көксү-хөөнүн Ылап сөглээр солунум бо. Ында-мында четпестерни Ырма сыгар “Чыварлым”-бо... “Улуг-Хемни чалгылары”

деп шүгүмчүлөлдиг булуң база турган. “Чыварга” кагыскан материалдарга харыны ыяап-ла парлар, хемчег алып. Арыг-Бажындан ажылчын бижикчи, “Улуг-Хемни чыварлары” чечен чогаал каттыжышкынын кижигүнү Леонид Шивит ону эки билер, бо шүлүүндөн илден.

Редакция, типография болгаш чуртталга бажынарнын туттуруп, дериг-херекселдер четчелеп, соңгаартан келген нарын машиналарны эптежитургузуп, ажылдакчылар тыптынып, бүгү ажылды эң эгезинден эгелээш, ук чаа коллективти үш чыл удурткан болгашымда, “Улуг-Хем” солун биле “Улуг-Хемни чалгылары” чечен чогаал каттыжышкынын 25-25 чыл болурунун бүдүүзүндө мону бижий бергенимге номчуучуларымыс удурланмас боор. Ынчалза-даа мен каттыжышкынын база үндөзлекчи удурткучу болганымда, силерни кичээнгейинери ынаар угландырар бодалым. Ам-даа ажылдап, сайзырап турар бо каттыжышкынын ужу-бажы, ук-төөгүзү чүл, чүдөн эгелээни? Айтырыг бо-ла.

Чаа ажыттынар деп турар редакцияга чечен чогаал каттыжышкынын үндөзлөп тургузар дугайында айтырыг коллектив четчелеттимиздене-

ле, тудуг безин доозулбаанда эгелээш чүве. Коллективке ийи кижиге турган бис, эжим—Черева Кежик-оол. Тудугжулардан бичии хосталы бергеш-ле, ону мен харысалгалыг секретарынын ажылынга өөредип турдум. Солунуус үнүп эгелей бээр болза, аңаа чүну чырыдарын дугуржуп, ажыл планын баш бурунгаар тургуздувус. Иштинде инек, хаван девээлээш, чүгле дерт ханалыг редакция бажынынгдаа олургаш, мээң машинамагдаа чорааш сагыш-бодалывысты үлөжип турдувус.

Эң баштай үнген №1(00)

Тыванын Чогаалчылар эвилелинин 60 чылынга

солунун сөөлгү арнында чечен чогаал конкурзун чарлаан болдувус. Түннелин чылда ийи катап—июль 1-де болгаш декабрь 31-де—үндүрер. Ынчалза-даа баштайгы түннелин солуну-вустун 100 дугаарын чырыкче үндүргенивистин байырлалында, августун 19-та, үндүргенивисти бөгүн эрги солундан көрүп ор мен. Салчак Молдурга, Ортунай Кертик-оол, Бегзи Каадыр-оол, Мөнгүн-оол Биче-оол 10-20 рубль-биле шаңнадып, баштайгы лауреаттар болган-дыр.

Дөргөн-бежен чылдардан-на

чогаал-биле халбактанчып келген Кежик-оол Череве, Доюндуп Танов, Оюн Кодур-оол, Салчак Молдурга, олардан анык Шаңгыр-оол Суваннын ол үеде бо редакцияга ажылдап турганы каттыжышкынын ажылынга улуг салдарлыг болган. Натпий-оол Кара-оол, Монгуш Өлчей-оол, Даржай Шоома, Мөңгүл-оол Биче-оол, Ортунай Кертик-оол ышкаш каттыжышкынын кижигүннери база чогаал сайгарылгазынга идепкейлиг киржип турганнар. Ак-Туругдан культура ажылдакчызы Бегзи Каадыр-оол, Чаа-Хөлдөн клуб эргелекчизи Саая Таспай, Булуң-Теректен школачы Эртине Нина, Ишти-Хемден Кыргыс Сергей, Арыг-Бажындан өөреникчи Уля Маспын-оол, Арыс-кандан садыгчы Артаа Маадыр-оол, Шагаан-Арыгдан башкы Калинин Кызыл-оол, Арыг-Бажындан ажылчын Леонид Шивит, өске-даа чогаалга ынактар үжен кижиге чедир чыгып, ырактан чедип келир турдулар.

Декабрьның 19-тун солунунда каттыжышкынга хамаарышкан арын үнген-дир. “Улуг-Хая” совхозтун парторугу Натпий-оол Кара-оол биле эрги Чаа-Хөлдө клуб эргелекчизи Саая Таспайның кыдыраашта чогаал сайгарып орат чургуу база бар-дыр. Оон бээр 25 чыл болуп тур. Май

13-тун солунунда “Сөстүн хөөнү” деп эгелиг шүлүк сайгарылгазын солунун ажылдакчызы Суван Шаңгыр-оол кылган болду. Чечен чогаал арыннары, ужуражылгалардан медээлер, ынчангы шүлүктөр, ылаңгыя Ойрат-Турага эртем чедип алгаш, бүгү назынын Ак-Туругга мал ажылынга бараалгаткан мал эмчизи, ам тозан хар чооксулаан Виктор Мактарнын чечен чугаалары дыка солун-дур. РСФСР-нин Чогаалчылар эвилелинин баштаар черинин хуралынга хоочун чогаалчывыс Монгуш Кенин-Лопсанни ССРЭ-нин Чогаалчылар эвилелинин кижигүнүгө хүлээп алганынын чарлалын март 7-ниң солунунга салгаш, байыр чедирген болдувус.

“Улуг-Хем” солунун редактору тургаш, бо солунун үндөзлөшүм-биле чергелештир, “Улуг-Хемни чалгылары” чечен чогаал каттыжышкынын база эгелеп кааным мээң бодумга өөрүнчү болду—тыва чогаалды хөгжүдеринге болгаш негтередириге, анык чогаалчыларны өстүреринге бо каттыжышкынын салдары болгаш үлүү база кирген чүве, ону чамдык аттар бадыткаптар. Ынчангаш бо каттыжышкынын 25 чыл болуруктарынынру-даа, Тыва Чогаалчылар эвилелинин 60 чыл ою-даа—мээң база байырлалым.

Чооду КАРА-КУСКЕ, Россиянын Чогаалчылар эвилелинин кижигүнү.

ОЛАР БАЙЫП БОЛУР

Тес-Хем кожунунун чонну ажылга хаара тудар төвүнүн ачызында бистиң Чыргаланды суму-вустун ажылчоктарындан 53 кижиге эрткен чайын акша ажылдап алып аргалыг болганнар. Төптүн даргазы Лапчаа Кара-оол көрээ чарган ажылчоктарывысты хүн бүрүнүн хайгааралынга алган. Ол ажылчоктарывыс-биле үргүлчү чугаалажып, оларнын кылган ажылынын шынарын хынап, чамдык үелерде дузалажып келди. Суму чагыргазы база-ла анаа олурбаан, шыдаар-ла шаавыс-биле кады ажылдап келдивис.

Чардынган керээ езугаар чазын 4 кижиге ийи кыштагын көрженин хооргаш, анаа-ла оваалайын, кургадыр дүрүм езугаар чыгдылар. База бир 4 кижиге ийи ай дургузунда тайгага ажылдааш, 240 кубометр (480 кулаш) топкак-ыяш белеткедилер. 12 кижиге 84 хонук иштинде чаш мал ажаарынга база киришти. Олар каттыштыр 884 хураганни эзлеринге өстүржүп бергеннер. Оон уламындан бо чылын ажыл-агыйывыстың чүс башка онааштыр өстүргөн чаш төлү мурнукузундан хөй болган. Ону республика Наадымында онзалап демдеглээш чүве.

Бистиң кожуну-вуска өрт бо чылын кажангызындан-даа берге болган. Бо коргунчуг болгаш айылдыг ажылга 12 ажылчокту хаара туттувус.

Оларнын кижиге бүрүзүнүн ажылдаан хүнүн санаарывыска, каттыштыр 64 хонук болду. Бо чайын бир кудукту база ажылчоктар септеп берди. Көвүрүг септээр, кудумчу богу аштаар, садиктин ойнаар шөлүн дерип каастаар, ногаа өстүрер, картошка тарыыр... ажыл-ла хөй. Бо бүгүнү Чыргаланды суму-вустун ажылчоктары бүдүрүп чогушту.

Ажыл ажылчоктардан хөйдүр, төнчү чок-тур. Чүгле ону тып, уштап-баштап чогумчудуп алыры чугула. Бөлдүнчүп-эмеллежип-даа болгай-ла. Чээли-даа ап болгай-ла. Чамдык улус чүгле ажылчоктуң ыя каш акшазын манаар боордур, чүвенин кедизин бодавас. А чамдык улус бичии, чижээлээрге, ногаа тарый каапкаш, оозундан салдынмай, улам-на сайзыратса-сайзыратса, машина-балгат, мал-маган садып ап, байып чоруй баар чүве-дир. Бистиң-не суму-вустун оглу бо Белчит Валерийин безин көрүнер: ол ынча өнчү-хөреңгилит турган эвес. Бистиң чамдык ажылчоктарывыс ам бут кырында туруп келгилээш, байларнын санынче кирер дей бергеннер. “Кыры шимчээр—хырын тодар, хол шимчээр—кодун тодар” деп чүве ол-дур ийин. Ындыг-ла болзунам!

Раиса СОЯН, суму чагыргазынын даргазы.

АЖЫЛЧОКТАРНЫН АЖЫЛЫ

—Тывага алдаржаан Хараал-Тей сүт-бараан фермазынын инектерин кадарып, аңаа-ла кыраан кижиге мен—деп, Очур-оол Биче-оол чугаалап ор. Хенертен-не хамык чүве буураан, фермавыс дүшкен, барык-ла шуптувус ажыл чок арктан бис. Кайыын-даа ажыл тып чадап кааш, ажылчоктар черинден ажыл тып алганым бо.

Очур-оол Биче-оол чеди ажы-төлдүг. Оларнын ишти-хырын, идик-хеви, өөредилгези болгаш кижизидилгези дээш, бүгү назынында туржуп келген. Ажыл чок арткаш безин, боду аскак-бүскек хирезинделе, анаа олуруп шыдаваан, уруу Роля-биле дугу-

рушкаш, суггаттыг чер чөпшээрэдип алгаш, ногаа өстүрүп эгелээш. Ындыг ажыл кылып чорбаан-даа болза, оон-моон номчуттунуп, ол-бо кижилерден айтыртынып чорааш, ногаа-жынын мергежилин шингээдип апкан: “Кыры шимчээр—хырын тодар, хол шимчээр—кодун тодар”.

Очур-оолдар чаңгыс гектар черин хуваап-санап тургаш, эрткен чылын ногаа аймаандан аңгыда, 16 шоодай картошка база тарааннар. Оон 180 шоодай дүжүттү алганнар. Оон ыңай, 1,5 шоодай кызыл-тас база тарааш, 20 шоодайны өстүрүп алган. Хамык ажылды чүгле хол-биле, база хүүрек-биле кылып. Чазын трактор хөлезилеп, чер аң-

дартып алып. Ынчалза-даа ачашкыларнын хырын тодуг, экти бедик, артыкшылын чонунга “сарыктап”—даа оларлар.

—Дүжүдүвүстү сайгаргаш, мал-маган-даа, машина-техника-даа садып алырын, хлеб-даа быжыраарын бодап тур бис. Бөгүн-даа кара шай ишпес, картошка хаарып чиир үс-саржаавысты-даа үспес апардывыс—дээш, Очур-оол Оюнович кыскак быштаан, соктаан далганын салып, аяк долдур тараан сунуп ор. Бо бүгү дээртеле Тес-Хем кожунунун чонну ажылга хаара тудар төвүнүн ачызы-дыр ийин. Ол чер, оон даргазы Кара-оол Лопсанович Лапчаа эвес болза, бистиң мынчал орат шаавыс-даа чок.

Очур-оолдарнын өөнге чакытарылга үезинде кирген мен. Ужарлыг-Хем аксынын Самагалдай кавызында ажылчоктарнын-даа, ажылдыгларнын-даа аалдары ынчан хөй болду. Шуптузу-ла ногаа, картошка, тараа тараан, мал-маганын кадарган—чай-хос чок турар чорду. Сувандиги Каадыр, Седип-оол Саид, Долзат Анатолий, Оюн Бугалдай сугларнын аалдары Самагалдайнын Орук-Адаа, Онгар-Хөөр, Чодураа ынчаар кожа-кожа хонгулапкан. Оларнын аразында 40 шоодай картошка тараан-даа кижиге бар. Бо хүннерде олар дүжүдүн ажаап эгелей бергеннер.

Чооду КАРА-КУСКЕ

МИТИНГ БОЛГАН

Сентябрь 10-да Кызыл хоорайда Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынын даштынга “Манджуши” аттыг буддичи шажын организациязы митинг эрттирген.

Ук митингинин кол сорулгазы—бо чылын сентябрь айда Россияга келир деп турган Чырыткылыг Башкы XIV Далай-ламанни РФ-тин Даштыкы херектер яамызынын чөпшээрээнинге удурланышкынын кылыры, чонун кичээнгейин олче утлаары.

Митингини Кызыл хоорайда “Манджуши” шажын организациязынын даргазы Каадыр Сомам ажиткан. Оон соонда Тензин Чымба, Сүлдем башкы, ТКУ-нун башкызы, профессор Н.В.Абаев, Чадаанадан келген төлээ Көк Макаровна Донган, Пушкин аттыг национал библиотеказын ажылдакчызы А.С.Калга-оол болгаш өске-даа хөй киржикчилер чүве чугаалаан. Кижиге бүрүзүнүн чугаазындан ада-өгбелеринин чүдүп чорааны сарыг шажынын бердингени, бүгү делегейинин буддистеринин Башкызы Чырыткылыг XIV Далай-ламанни Россияга кээрин хораанын тыва болгаш өске-даа буддист чүдүлгелин-леринин чүдүлгезинин хостуунун дугайында РФ-тин Конституцияда айттыгын эргелерин хажытканы ол деп санааннар.

Эң онзагай чүүл—75 харлыг, чик, сергек, аныксыг кырган-ава Сундуй уруу Мамзынзаанын чүве чугаалааны. Ол хире узун назы назылаже чаңгыс-даа аарып, эмчиге чыдып, чаңгыс-даа эм ижип көрбөөш. Кадык чурттап келгенинин чылдагаанын ол бүгү назынын сарыг шажынын чүдүп келгенинин ачызы деп чугаалаан. Борис ОНДАР.

Кайын уттундураар

ЭРТКЕНИ — УГААДЫГ

Долгандыр хүрээлел арыг турар болза, Тыва Республика келир үелиг. Коняч берге шаг-үелер турган. Ылангыя эрткен чүс чылдың баштайгы чарты, бот-догуннаашкынның эге чорудуглары. Өг-бүле бүрүзү бодун боду хандырбышаан, чаа күрүне тургузуун үндүрүглер болгаш чылдалар-биле деткир албан-хүлээлге шыңгызы-биле туруп келген. Даштыкы дарлалдан хосталгаш, ажилдап шыдаар кижилер бүрүзүнүн харык-шинээ-биле чер-чуртун бот-тускайланын араттар, тараачыннар камгалай берген.

Кым-даа эвес, боттарывыс чаа байдалдарның ээлери болу берген бис. Ол чорук кажангызындан-даа арык бергедээшкын-нерлиг болган. Мал-маган, аң-мең, балык-байлаң эвес болза, аш-чут, халыын изиг, ажыг соок каттышкаш, чоннун амыдырал-чуртталгазының когун үзер. Кошкул-хөренгизи хирелиглер шыдалдыг-шыырактарынга хөдөлдээр чораан. Амгы дыл-биле алырга, керээлер-биле ажил-дыр ийин. Бир талазында ажил берикчилери, өске талазында ажил хүлээнип алыкчылары.

Ажил берикчилери — ызы-

гууртаннар, байлар, кожайлар, аңгы-аңгы деңнелдерниң дүжү-меттери. Ажил хүлээнип алыкчылары — хөдөлдөр, хөлезилекчилер, ус-шеверлер болгаш өскелер-даа. Ээзинге бараан болуру-биле дыка хөй кижилер чалчалар-даа болу бээр. Олар ээзинге эң бердингени-биле ылгалдыг. Чалча, чашпаа кижилерниң чамдызы кады төрээнин безин берге өйде черже ужур идип чораан дээр.

Төөгүден алырга, кым-даа бот-тускайлаң чоруун күзээр. Шаа ындыг байдалдарны хууда мал-маганы, аң-меңи, чер-чурту хандырып турган. Чижээ, Кашпал чурттуг «Кезек-Саттар, Борбак-Саттар» дугайында тоолчургу чугаа бар. Бөлүк үндүрүг чыккылары шаанда Эжен-Хаанның төлээзи баштадыр Кашпалда аалдарже үнүпкен. Дарлакчыларның кел чыдарын олар баш удур дыңнап алгаш, ча-согун-биле уткаан дээр. Тос кулаш сымдының дурту хире коошулап келирге, баштың дүжүметтиң бөргүнде чинзени бир согун үзе адыпкан. Өрү шимчээр-ле, согуннар чалавааны аалчыларның кыры-биле ужуп турган. Дедирленирге, согуннар даажы чиде бээр болган. Тоол — тоол. Ооң баажы-

зында үзел-бодалдарның тывызы чаштып чыдар.

Ат-шары күжү-биле чер кырынга эң аар-берге ажилдарны кылып турганын амгы үениң салгалдары кара-биле көрбээн, чогум дыңнаан болбайн аан. Өг-бүле, төрөл бөлүк мал ээлеринге, чер ажилдыгларга ажил малы бөгүн, моон соңгаар-даа хереглеттинери билдингир. Чүге дээрге республикада көдээ ажил-агый техниказы ажыглаттынмас кадыр-берттер хөй. Бай Швейцарияның дуржулгазы-биле алырга, даг-даш, тайга-сын-биле бүргеткен ук чурт ажилчын шарылар, аыттар күжүн бөгүнде кончуг чедимчелиг ажыглап турар.

Сайзыраңгай бо күрүне барык чыл дургузунда үлетпүр «хөгжүлдезиниң» химиктиг бок-хири-биле демисежип келген. Бирги ээлчегде, долгандыр хүрээлел сандан үндүр хирленген. Өнчү-хөреңги шимчээшкенин чурумчуткаш, рыноктуг экономиканы аңаа шуудаткан. Чидириглер, когаралдар дамчыштыр даг-даш, тайга-сын-биле бүргеткен Швейцария Европа, Азия чурттарынга үлегерлиг, сайзыраңгай чурт кылдыр тургустунган.

Тыва ышкаш дагылг өске-даа чурттар чер кырында хөй. Оларның экономиказын, культуразын, социал хөгжүлдезин массалыг информация чепсектери чырыдып парлаан. Ылангыя «Российская газета» солун сөөлгү чылдарда калбаа-биле чырыдып турар.

Кыргыз күрүнең Президентизи академик Аскар Акаевтин санап турары-биле алырга, делегейде даглар-биле шыптыган 150 күрүне бар. Үлетпүр күчүзүн эрттир ажыглап, олча-ажык хараан чоруктуң хайлымы-биле дагларның туруш байдалы үрелген. Шын деңзигүүрүн ышкынган даг черлерниң шимчээшкени, суг үер-халавы, өске-даа хай-халавы тергидеп турар.

Ооң уржуктары Тыва Республикада база көстү берген. Чижээ, «Тилелге» совхозтун ховулары, Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожуннарның девискээринде суг шыгжамыры, өске-даа тус черге ажык чок экологтуг таарымча чок үлгедишкиннер.

Хөлүн эрттир «аскымнаарга», чер-чурт куруглаар, чон түрээр, ажилдаар черлер чидер. Одар-белчиир, мал бажы, хонаштурлаг камгалаттынып алдынган болза, көдээ өг-бүле бүрүзү, эң дора дээр-ле, өскүс анайлыг оргай. Ам ол харык-шинек кызырылган. Өг-бүлеге хереглел хөй эвес-тир ийин. Чижеглей алырга, сүдүн саап ижер бир

инек, каш хой болгаш өшкү, чаңгыс ажил ады, суггаттыг хензиг шөлчүгөш ийи-үш уруглуг анык өг-бүлеге четчип болур.

Сөөлгү үеде ажил чок чорук уржуу багай салдарны чедирип турар. Шаанда күштүг хоюлу-саавыр-даа турбааны билдингир. Ынчалза-даа чинге-тараа, кызылтас уруп шыгжаан уургайларга кым-даа хол дегбес чораан. Ол дээр-ле чоннун чүгле чазылыды эвес, мал бажының, балык-байлаңның барын херечилеп турар. Бир кол амыдыраар чүүл болза аң-мең болгаш өлүк-тывыш. Ол дээр-ле рыноктуг экономиканың Тывага турганы-дыр. Коржаа, садыг, дерги сады дээн чижектиг билишкин бар. Чижилге, адаан-мөөрей ак сеткилге үндезилетинер.

Дезевилей алырга, эрткен амыдырал-чуртталга — угаадыг, өөредиг, чамдык салгалдарга барык ажыдышкын, чаа чүүл. Уттундурган чүүлдерниң ажыктыг талалары чаа көрүүшкүннер-биле чижир болгаш адааннажыр деп бил. Ында багай байдалдар черле чок боор. Төөгү дээр-ле ажыглаар, хереглеттинер бир курлавыр, харын-даа артыкшылыгыс-тыр-ла. Продукция шынарлыг, эдилеттингир болуру — кайы-даа шаг-үениң кол негелдизи.

Мартын САНДАЙ-ООЛ, күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл хоорай.

ТЫВА УК-ДОСТУГ

Улан-Батор хоорайга ажилдап турган үемде ужуражып чугаалашкан база бир онзагай кижилеримниң бирээзи — Дөш Төр. Тыва ады Төкүлек. 1948 чылда Цэнгэл сумузунга төрүттүнген. Иргит сөөктүг. Ол — Моолда чурттап турар тываларның аразындан эртем-билигил, ажилдакчы кижилерниң бирээзи. Өөнүң ишти Борхүү угбай биле Төр акый кайызы-даа шериг черинге бүтү назынында ажилдап чорааннар. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Олар алды уруглуг: үш кыстыг, үш оолдуг.

Д.Төр Москва, Одесса хоорайларга өөренип чораан болгаш, орус дылды билир. Бодунун төрөөн тыва дылдан аңгыда, казах, орус, моол дылдарны эки билир. Бодунун мергежилиниң аайы-биле баштай Одессаның шериг училищезин, 1981 чылда Москваның шериг академиязын дооскан. Улан-Батор хоорайның шериг сургуулунаң академиязының танк кафедрасынга эргелекчилеп ажилдап чораан. Ооң соонда төп аймакка полк командирлеп тургаш, 1992 чылда полковник эргелиг хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Кызымаккай, эки ажылы дээш «Шеригниң алдары» медаль-биле база шеригниң 50, 60, 70, 80 чылының юбилейлиг медальдары-биле шаңнаткан.

Өөнүң ишти Галбарын Борхүү — кара соян сөөктүг тыва кижилер. Ол бодунун

ЧАА БӨӨДЕЙНИНГ ИӨРЭЭЛИ

Чүс чашты чажап
Чыргалын човаланын үлежир деп
Чаян таңмазын тыртып танышкан
Чалы чаш аныктың
Чаа тиккен ак бөөдейин
Чиге мурнун көрүп йөрээзе,
Чаш үренинге чавызын таартып,
Чалы кырганынга бедин таартып,
Чарылбас быжыг ыяштан чазап эткен
Чараш хээлиг эжитки иргэн.
Чараш хээлиг эжинден
Чаштыг уруг-дарыг кирерде,
Чаттылып тиге мажып турар болзун.
Чашкын бораа чаарда,
Чай чок чайлып турар болзун.
Ха-дунмазы кирерде,
Херим деп магын ажып турар болзун.
Харлыг бораа чаарда,
Хем чок хажып турар болзун.
Тиккен аргасын сарыг суун
Дамдыладып ажып турар болзун.
Сойган хой, тарбаган кежин
Сивиреди элип турар болзун.
Төрбелчин карааның белдинге
4 кырлыг аргамчызын
Донгулайты каттап турар болзун.
Чээк, быжыын бодааштың
Чымчак талдан эткен
Чинге холдуларлыг иргэн.
Чинге холдулары
Чаш хараагызын чикчелендир көдүрүп
турар болзун.
Сыңый, тарбаганын кежин

Чирийти херип турар болзун.
Аттың кужаан эткен
Ак хадың хараачалыг эргээн,
Ак хадың хараачазы
Алтай Курбустунун хүнүн
Аптараның баарынга
Дегдирип турар болзун.
Артыш-шайның бузун
Алтай, Курбустунга көдүрүп турар
болзун.
Аалдап кирип келген ха-дунмазы
Ак чаламазын тудуп, хараачазыга баглап,
Алгал-йөрээп чоруур болзун.
Орайыңга кедирген ерегезин,
Ораай тырткан туургазын,
Чада кагган ширтээн
Алтай хайыраканын белинге
Артыш тоонуң ширээнге,
Аал коданның өдээнге
Аңгарып өйгөн 7 аъттың чүгүрүүн
тыртып өйгөн
Хойнуң ак кидизинден хачылап
Чээктеп даараан эргэн.
Орайыңга кедирген ерегезиниң
Одуңуң чылы өшпес болзун.
Орай (ораай) туткан туургазының
Очалаңның шуурганы кирбес болзун.
Шыва кагган дээвин
Чылыг, соогун өтпес болзун.
Күштүг чүгүрүктөрниң,
Кудуруунуң хылындан
Катай эшкен кошалаңы
Кожай тыртарда шөйүлбес болзун.
Куршаан соонда кошкавас болзун.
Аъттыг чүгүрүктүң кудуруунуң хылындан
Алдап эшкен чептери

авазының дугайында мынчаар чугаалады: «Авам делег сөөктүг кижилер. Шуйга чурттап чораан. Сөөлүнде Шуй бажындан Цэнгэл сумузунче көжүп келген». Ынчангаш чоок кижилерин ол черден тып, ужуражы бээр чадавас мен дээрзинге бүзүрөп чоруур. Ол бүтү назынында Шериг яамызынга машинакчылап ажилдап келген. Эки ажылы дээш «Шериг чериниң хоочуну» база шеригниң 50, 60, 70, 80 чылының юбилейлиг медальдарының эдилекчизи.

Оларның өг-бүлөзи-биле танькып чугаалашкаш, ажылынга, эртемге сундулуун дыка сонургадым. Д.Төр акыйның ССРЭ-ниң улуг хоорайларынга өөренип чорааны ооң эртемге сундулуун, салым-чаянның херечилеп турар.

Чечен-мерген кижилер болгаш, йөрээлдер чогаадып чугаалаар кижилер болду. «Йөрээлди шээжи-биле өөренип алгаш чугаалаар улуска бодаарга, чогаадып чугаалаар кижилер ховар» — деп чугаалады. Ол ышкаш куда, найыр-дой болган черлерге йөрээл чугаалаар кижилер тускай чалап алыр. А хар-назынын алыр болза, йөрээлди анык-даа, улгады-даа берген назылыг кижилер чугаалап болур. Ынчангаш силерге Д.Төр акыйның чугаалап бергени өгленген аныктарның чаа тиккен өөн алгаан йөрээлдериниң чамдызын сонургадым.

Алтай, Хайыраканның салгыны келирде,
Ажа тыртып баглан эрген.
Сарлыктың кудуруунуң хылындан
эшкен баглары
Сенгел хайыраканның
Севилсивес салгыны келирде,
Шывыштыр тыртып баглан иргэн.
Күштүг чаагай бугазының хылындан
эшкен аргамчызын
Көк Алтайның шуурганы келирде
Бадыра тыртып быжыглан иргэн.
Дөрбелчинниң калбак ширээнге
Донгалайтыр тиккен ак бөөдейиниң
Даш ожуу быжыг болзун.
Дагаан хүлү оваа болзун.
Ыглап үнген хара чонга,
Ыглап өскөн төрөөн чуртунга
Ыжы бурулаан ак бөөдейинге
Ырак-чооктан келген ха-дунмазы
үзүлбес болзун.
Ижи, шоору, допшуур, хомус
Хөөмейи... ак бөөдейинге
үнүп турар болзун.
Ыштыг көгээрниң баарынга турган
Ырак-чооктан келген ха-дунмаң
Чигир-боорзаан үлежип,
Четтинчип үнүп-кирген
Чараш чаш дунмаларыгар
Бис сөмүвүс бо йөрээлди
Өскеп көдүрүп олур бис.

сөглээн сөзү, күзөөн күзөлдери бистерге өөредилгил, дузалыг болуру магачок.

Ынчангаш бо чүүлду бижип доозуп тура, «Алтай-Орхон» эртем экспедициязынга киржип, Моолга ажилдаар аргалыг болганым дээш, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директору, төөгү эртемнериниң кандидаты Вячеслав Донгакович Март-оолга база организастыг айтырылганын шийтпирлежип дузалашканы дээш Тыва Республиканың Чазак кежигүну Эрес-оол Хаянгырбаевич Ооржакка четтиргенимни илереттим.

Сөөлгү ийи чыл дургузунда Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институту биеэги эки үеде дег, экспедицияларны организастап (2001 чылда «Аржаан-2» деп археология экспедициязы), экспедицияларга киржип, өске черлерге командировкалап, конференцияларга киржир аргалыг апарганы өөрүнчүг. Улуг эртем экспедицияларын организастаары, эртемденнерниң даштыкы чуртка ажилдаар аргалыг болуру организастияны удуртукчузунуң командировкаларны акшаландырып, дыка хөй организастыг айтырылганы чогумчалыг болгаш шалыпкын шийтпирлээрден дыка хамааржыр. Ынчангаш бо ажилдар дээр-ле Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун чаа директору В.Д.Март-оолдун чедишкениң ажылының бадыткалы-дыр.

Полина СЕРЕН.

РОССИЯГА ДЕФОЛТ КАТАПТААР БЕ?

Дефолт дээрге өрө төлөөрүндөн ойталаар дээн уткалыг сөс. Дөрт чыл бурунгаар, 1998 чылдың август 17-де, Россияны саң-хөө кризисин хөмө алган, көстүп көрбөөн улуг хемчээлдиг үрээшкни чаңгыс шак иштинде-ле чурттуң бүгү банк

системазын чуура баскан, федералдыг бюджет херек кырында буураан, акшаның үнези малгапка чедир баткан, 1992 чылда болганы ышкаш, хамаагыларнын шыжамырлары өрттөнүп калган.

млрд. рубль ишти ки ниити продукт бүдүреринге кирбөөн, агаарже эстей берген, бюджет орулгаларына 80 млрд. рубльди чедир албаан, банк системазы 100-150 млрд. рубльди чидирген, чоннуң орулгалары үштүң бир кезинге баткан.

КАНЧААР АЖЫЛДААРГА ЫНДЫГ БОЛГАНЫЛ?

Күрүнениң кыска хуусаалыг облигацияларын (ККО) болгаш федералдыг чээшкннер облигацияларын (ФЧО) үндүрерге багай чүү деп. Сайзыраңгай дыка хөй чурттарда ындыг ажыл бар, олар боттарының хамаатыларының хостуг акша-хөреңгизин экономиканы сайзырадырынга билдилеге ажылгап турарда. Совет Эвилели безин чон ортузунга он-он чээшкннерни кылып, ажылгап турган. Ынчаарда рубльдин үнези турум турганындан чон күрүнеге бүзүрөп, акшазын үр хуусаалыг перспективага берип-даа турган, а кажан акшаның үнези батканда, үр хуусаалыг чээшкннер дугайында чугаа безин үнмөстөөн чон биле берген. Кыска хуусаалыг чээшкннер дугайында чугаа оон тыптып келген. РФ-тин Саң яамызы кыска хуусаалыг чээшкннерни деткээш, оон кирген акшаны бүдүрүлгени болгаш экономиканы дигизеринге ажылгаар, акшаның үнези-даа турумчуур деп бүзүредип турган. Ындыг белен чүве кайда боор аан.

— Чаагай күзөлдөр чүгө бүтпээнил? — деп Саң яамызының үнелиг саазыннар болгаш саң-хөө рыноктарының

департамент начальниги Бэлла Златкистен айтыраарга, ол мынча деп харыылаан: «Эх, чүү дээр боор, ол үеде саң-хөө харыылап турган болзумза, келир үедеги тодаргай бюджет көстүп келбөөн шаанда ККО системазын ажылгавас турган ийик мен». Ындыг харын, ынчаарда чуртта бюджет-даа, тодаргай үлетпүр программазы-даа чок турда, ККО-ну ажылгап эгелээни шын. Чондан чээп алган акшаны кажан эгидерин, каяа чарыгдаарын безин чонга дыңнадып тайылбырлаваан.

Үнелиг саазыннар рыногундан кирген акшаны экономикада «үттерни» дуглаарына ажылгаар дээнин чонга дыңнадыры эрге-чагыргаларга ыядыңчыг болганы ол. 1965 чылда-ла ККО саң-хөө наркотиги апарган, а чыып алган акша, акшаның үнези бадарына «дузалаан».

Күрүнениң ындыг аргазы коргунчуг дүргөдээшкн-биле хөделип эгелээн. 1993 чылдың май айда чондан 1 млрд. рубльди, ол-ла чылдың декабрьда 120, бүдүн чыл дургузунда 240 млрд. рубльди чыып ап четтигипкен. Оон улаштыр 1994 чылда 17 триллион, 1997 чылда 449 триллион рубльди чыып алган.

РУБЛЬГЕ УДУР СҮЛЧЭЭ

Россияда бооп турар мындыг чүүлдерни хайгаарап тура, Саң яамызының ККО талазы-биле консультантызы Дональд Рифлер мынча дээн: «Чээшкннерниң мындыг улуг хемчээли делегейниң чаңгыс-даа күрүнезинге турбаан. Оон уржуктары коргунчуг эвеспе». Рифлерниң сагындырынын кым-даа тооваан. Тургустунуп келген байдалдын аарышкылыг уржуктарының шүгүмчүлекчи анализин Чазак-даа, Төп банк-даа кылбаан. Чазак-даа, Төп банк-даа рубль турум бооп артар деп кордап турган. Оон уржуктарын билип турган хирезинде улуг албан-дужаалдыг дүжүметтер эрги хөвээр-ле хүн бадарын манап, эреңгей ажылдап турганнар.

1998 чылдың август 17-де шийтпирлерин хүлээп алган чылдагаанны, байдалды, оон уржуктарын истээр талазы-биле Федерация Чөвүлелиниң түр комиссиязының материалдарының херечилеп турарын езугаар алырга, ак саазында кара будук-биле мынчаар бижээн: «1998 чылдың август 17-ниң шийтпирлерин белеткээр үеде национал айыыл чок чоруктуң эргежок чугула

негелделерин сагываан, Россияның саң-хөө рыногунда боттарының эрге-ажыктарын камгалаан даштыкы саң-хөө организацияларының төлээлери-биле консультацияларны чорудуп турган. Чажыт хөвирлиг медээлерни оларга дамчыдып берген, ону Россияның рынок киржикчилеринден, күрүне эрге-чагыргазының төлээлге органнырандан, хөй-ниитиден сагышты-биле чажырган. Үс-түнде айыткан чүүлдер болза күрүне чажыдын сагыыр, делегей чугаалажышкыннарын эрттирер, национал айыыл чок чорукту хандырар талазы-биле хоойлужудулгада көргөн негелделерни каржызы-биле хажытканы ол...»

Моон алгаш көөрге, август 17-де Чазактын болгаш Төп банкының хүлээп алган шийтпирни Россияның экономиказына болгаш саң-хөө системазына катастрофа уржуктарын чедирген деп чөптүг шийтпирни үндүрер ужурлуг турганы илдендир. Ону ниитилелге болгаш күрүнеге удур эң аар херек үүлгедишкни деп сойгалаар ужурлуг турган.

Чуртка чедирген аар когаралдың дугайында тодаргай саннар база көстүп келген: 300

ЧАСТЫРЫГ ЧҮҮ-ДАА ЧҮВЕГЕ ӨӨРЕТПЭЭН

Федерация Чөвүлели түр комиссияның үндүргөн шийтпирлерин хүлээп ап, чөпшээрешкеш, оон шыңгыы бооп турарын Президентиге, Чазакка, РФ-тиң субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органнына дыңнаткаш, 1998 чылдың август 17-де шийтпир хүлээп алган кижилер, ол ышкаш 1995-1998 чылдарда күрүнениң чээшкннер политиказын харыылап турган кижилер моон сонгаар күрүне албанына ажылдап болбас, оларга хамаарыштыр хемчег алып деп саналды кириген.

Оон аңгыда Федерация Чөвүлели Күрүне Думазынга, Чазакка болгаш Чингине прокуратурага кыйгырыг чоруткаш, 1998 чылдың август 17-ниң уржуктарын катаптавазы-биле хоойлу төлөвилелин белеткээриниң кады ажылдаар ажылчын бөлүүн тургузарын саналдаан.

Чурттуң дээди хоойлужудулга органы Россия Федерациязының Конституциязынга эдилгелер ажылдап кылып дугайында айтырыгны база тургускан.

Ынчалза-даа үстүү палатаның бүгү түннелдери болгаш саннары саазын кырынга арткан. Федерация Чөвүлелиниң шийтпирин хүлээп алза-даа, ону уттупкан. Оон туржук күрүнениң миллиард-миллиард акшазын хатка эстедипкен кижилер эрге-чагыргаже чоорту эглип эгелээн.

Ындыг аар уржуктар болдурган кижилер буруузун миннирин безин бодавайн турар. Буруузун частырыг кылдыр көөрүн безин бодавайн турар. Оон туржук бо айтырыгны күрүне деңнелинге сайгарып, ужурун илередирин ораддашпайн турары элдептиг.

МООНДАКТЫ ТУРГУЗАРЫ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Чазактын оралакчы даргазы Алексей Кудрин чоокта чаа мынча деп медеглээн: «Өрө төлөөрүндөн ойталавас бис, акшаның үнези батпас, 2003 чылда даштыкы өрөлөривисти төлээр бис». Улуг дужаалдыг дүжүметтин чонну оожургадып эгелээн ужуру чүү ирги? Чуртта акша курлавыры дооступ эгелээн, Саң яамызы үш чыл хуусаалыг чээшкнни үндүрерин бодай берген. Экономиканың азырып эгелээн моторун чамаарының орунуга, акша чээп алыры белен болбайн аан. Бюджетте көргөн баш удур көрүүшкүннер үш катап баткан, чарыгдалдарның хемчээли оон мурнундагы көргүзүткөн 137,7 млрд. рубльге ашкан, а чоннуң орулгалары чүгле 17,7 млрд. рубльге өскөн. Күрүнениң иштики өрөзи өскөн. Бирги кварталда күрүне бодунуң чонунга эвээш-даа, бичии-даа эвес, 532 млрд. рубль өрелиг арткан. Башкылар, эмчилер, шахтерлар, камгалал адырының ажылдакчылары шалыңын чедир албайн турар.

РФ-тиң Саң яамызы үш чыл хуусаалыг чээшкнн программаны саналдап турар. Чондан акша чээп алыры чоорту өзүп-ле эгелээр: 2003 чылда — 39,7 млрд., 2004 чылда — 40,5 млрд., 2005 чылда — 45,4 млрд. рубльди чээп алыр. Оларны кажан эгидерил? Саң яамызының программасында: «Күрүнениң чонга өрөзи чээшкннер-биле кады өзер» дээн. Бо чылдың төнчүзүндө күрүнениң чонга ниити өрөзи 725 млрд. рубль, а 2006 чылдың январь 1-де 904 млрд. рубль чедер

бээр. Чаа рекорд ышкажыл! Оон туржук Пенсия фондузунуң акшазын үнелиг саазыннар көргүскеш, мегелеп алыры безин илереп турар. Ынчалза-даа Саң яамызы коммерция банкыларының ажылгал чок чыдар акшазын хөделдирери-биле чылдагааннап турар. Бүгү чээшкннерни шаандагы ышкаш анаа-ла чип албас, а экономиканы дигизеринге ажылгаар бис деп агартынышкын бар. Идегелди оттурбайн канчаар, ынчалза-даа чаа ККО-нуң салымы чүгле Чазактын медеглелдеринден эвес, а күрүне экономиктиг кандыг политиканы шилип алырында хамааржыр болгай. Бир эвес бюджетти Делегейниң валюта фондузунга, нефть, газтын делегей өртектеринге өртеп каар, үндүрүтү таарыштырбас болза, 1998 чылдың август 17-ниң уржуктарын катаптап болур.

Бөгүн Россияга инвестициялар кажангызындан-даа артык херек болбайн аан. Ол чокта улус ажыл-агыйына реформа чорудары берге. Чүгле Барыын чүктен дуза дилээр апарганы элдептиг. Эки санаар болза, бистин чоңуустуң уктарда шыгжаан хөреңгизи 30-40 млрд. доллар хире бар, бо дээрже чурттуң бүдүн чылда бюджетинге дең. Чондан акша чээп алырының мурнунда оон бүзүрелин чедип алыр херек.

«Парламентская газета» солундан Алексей АИР белеткээн.

БИЛИНДИР СУРГААН

Тарбаган Тывада, Моолда, Даг-Алтайда барын база оон кежи үнелиг, ээди, үзү эм шынарлыг ховар аңнарга санадып турарын билбес кижик ховар.

Бо бичии үнелиг аңчыгашты кандыг-даа аргалар ажылгап, аңнап чораян кижилер турган. Маңа он ажыг чылдар эрте берген аннаашкын дугайында аныяк аңчының сактышкынын бижикседим. Тарбаганны өлүрерде, какпалаар, боолаарындан аңгыда, суг сөөртүр машина-биле үнгүрүнче сугну долдур кудуп тургаш, үндүрүп ап, өлүрүп турган кижилер бар.

Бир-ле аныяк аңчы кижик бажынга кирбес арганы ажылгап, тарбаганны өлүрүп турган болган. Өргени дигриге тудуп эккелгеш, пестү керосинге өттүргөш, өргени кудуруунга бьжыг кылдыр баглааш, тарбаганның үнгүрүнү аксынга эккелгеш, кыыскаш, ижээндиве салып кириптерге, тарбаган ышбуска девидээш, дораян үнө халып кээрге, соп ап турган.

Шак ынчаар тарбаганнап чоруп тургаш, бир катап тарбаган үнгүрүнче оттуг-кестүг өрге салып кирипкен, тарбаганы дораян үнө халып келген, соп алган, өргезин манаан, сураг болган. Үнгүр иштинде өлгөн-дир дээш, чоруп бар чыткаш хая көөрге, демги өргези оду-көзү кызаңнаар чүве аай-дедир халып турган. Чазын чүү боор, кургаг сизгенден куу шөл-даа өрттенип үнгөн, согар дээш сывыртааш, четпээнер. Өрге бодунун одунга өрттенип өлгөн.

Өрттү хөй кижик болгаш, арай боорда өжүргөн. Шак ол орта чорумал хоочун аңчы, кырган ашак, чортуп келген. Тенек аңчыларының үүлгедип турар херээн көргөш, бажын чайып, мээзинге кирип сургааш барган. Моон сонгаар ындыг мелегей, баш чок, айыылдыг аннаашкын кылбазын хоойлу-дүрүмге чедир сургап, дигриг аң кижик-биле демей дээрзин сарыг шажын номналынга дүүштүр чугаалап, тенек аңчыларын билиндир сургаан. Ол аңчы тарбаганны шак ынчаар аңнаарын бажы-биле кагган.

Бистин Кара-Хөлде Тарбаганның-Ой деп чер бар. Улуг улустунуң чугаазы-биле алырга, шаанда анаа тарбаганнар турган дээр. Оларның ижээн үнгүрүнүң сомалары ам-даа бар. Дилги-даа ында үнгүрлөп, төрүп алган болгулаар-дыр. Бо чараш аңчыгаштын чүгө когу үстүп төнгенин тус черниң чурттакчылары эки билбес.

Алаш хемнин бир адыры Даштыг-Хөл бажының Кес-Арт бетинде кара тарбаганнар тыптып, өзүп эгелээнин тус черниң аңчылары сөөлгү 5-6 чылдан бээр көрүп, хайгаарап турар апарган. Сөөлгү чылдарда элээн өзүп көвүдээн. Аңчылар оларны өлүрбейн турар. Өзерин болгаш бистин девискээрже ишкээрлеп тараарын күзеп турарлар. Ол кара тарбаганнар Алтайдан ажып келген дээрзи билдиндир.

Сергей МАНЧЫТ-ООЛ.
Кара-Хөл суур.

